

ALLIKAS JA KOMMENTAAR

OLUKORRAST PÕHJA-LÄTIS 1919. AASTA ALGUSES: VALGA LÄTLASTE AVALIKU ELU TEGELASE OTO HASMANISE TUNNISTUSED

Ēriks Jēkabsons

Praegused Põhja-Vidzeme ning Lõuna-Eesti alad on keskajast saadik asunud ühtse haldusüksuse piires, sestap oli siin täheldatav kohalike elanike – lätlaste ja eestlaste – etniline segunemine, mis põhjustas 20. sajandil, Läti ja Eesti iseseisvumisel, teatavaid territoriaalseid lahkarvamusi ning isegi vaidlusi. Peaasjalikult puudutasid need oluliseimat maakondlikku keskust Valgat (lt Valkat)¹ ning selle ümberkaudseid valdu. Lätlased olid enne Esimest maailmasõda Valga linnas väikeses ülekaalus, kuid eesti võimuasutuste poolt 1. augustil 1919 läbi viidud rahvaloendus fikseeris 7705 eestlast, 6560 lätlast, 784 juuti, 481 venelast, 337 sakslast ning 310 muu rahvuse esindajat.

Eestlastele kuulus linnas lätlastest rohkem kinnisvara (vahekorras 5:3), samas olid Pudrumäe (Putraskalns) ja Luke (Lugaži) äärelinnad lätilikud (esimeses 1372 lätlast ja 326 eestlast, teises 256 lätlast ja 148 eestlast), seevastu Puraküla äärelinn oli selgelt eestilik. Lätlastega asustatud alad asusid ka nüüdsel Eesti vabariigi territooriumil ning vastupidi, näiteks eestlased elasid Paju küla (Liellugaži) ümbruses, tüliõunaks oli Vanalaitsna (Veclaicene)

Artikkel on varem ilmunud: Ēriks Jēkabsons, “Stāvoklis Ziemeļlatvijā 1919. gada sākumā: Valkas latviešu sabiedriskā darbinieka Oto Hasmaņa liecība”, *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 3 (2011), 140–158. <http://www.lvi.lv/lv/LVIZ_2011_files/3numurs/E_Jekabsons_Stavoklis_Ziemellatvija_LVIZ_2011_3.pdf> (21.02.2016). Eesti keelde tõlkinud Hannes Korjus.

¹ Käesolevas ülevaates kasutatakse linna 1920. aasta eelset eestikeelset nimekuju, nimega Valka tähistatakse hiljem Läti vabariigi territooriumile jäänud linna ja maakonda (toim.).

valla kuuluvus, kus eestlastel oli õige pisuke enamus jne. Seetõttu lahendati Läti ja Eesti piiritüli 1920. aasta juulis Suurbritannia esindaja James Simpsoni juhtimisel tegutsenud segakoosseisulise rahvusvahelise piirikomisjoni poolt, kes jagas Valga linna kaheks osaks (tulemus ei rahuldanud kumbagi poolt, mis on kokkuvõttes üsnagi seaduspärane).² Tol hetkel valitsenud olukorra tõsidust kinnitab tõik, et polnud täiesti välistatud isegi relvastatud kokkupõrke võimalus eestlaste ja lätlaste vahel, mille eest 5. juulil 1919 hoiatas Läti välisminister Z. Meierovicsit riigi diplomaatiline esindaja Pariisis Oļģerts Grosvalds: “Kui eestlastega toimuks võimalik relvastatud kokkupõrge, siis, lubatagu märkida, et meie praegused head suhted liitlastega saaksid täielikult hävitatud ning Balti rahvaste ühistegevus kannataks seetõttu ülimasti. Sestap tuleb taolisest kokkupõrkest igati hoiduda.”³

Eesti saavutas pärast Saksa impeeriumi kokkuvarisemist 1918. aasta novembris tegeliku iseseisvuse ning mitmete asjaolude kokkusattumine (suure hulga eesti sõjameeste asumine kodumaal, Soome toetus jne) võimaldas valitsusel ja sõjaväejuhtkonnal oma territoorium üsnagi kiiresti Eesti kommunistide võimuasutustest, Punaarmee ning ka Läti Nõukogude väeosadest priiks teha.

Tõsi, eestlased olid enne seda sunnitud taganema Valga juurest, mida nad pidasid algusest peale oma linnaks. 8. detsembril 1918. aastal informeeris “ajutiselt” Valgasse paigutatud Eesti armee kagu-“üksuse” staabiülem Läti ajutise valitsuse juhti Kārlis Ulmanist, et Saksa okupatsiooniasutused nõudsid eestlastelt linna mahajätmist ning isegi “arestisid” 50 tukki, sestap, järgides “ühiseid eesmärke”, paluti Kārlis Ulmanist saavutada, et sakslased ei segaks eestlaste kaitsetegevust Valgas: “paistab, et sakslased soovivad meid tahtlikult seotud kätega bolševike kätte anda.”⁴ Tol hetkel sellega küll midagi ei saavutatud ning veel võrdlemisi väikesearvulised Eesti jõud olid sunnitud taanduma.⁵ Eesti armeeüksused vabastasid juba 14. jaanuaril 1919 Tartu ning lähenesid pärast seda Valgale. Jaanuari lõpus toimusid siin Eesti väeüksuste tasavägised lahingud Läti Nõukogude armeega, mis

² A. Mierīņa, “Latvijas valsts robežas (1918–1940)”, *Latvijas zemju robežas 1000 gadus*, sast. A. Caune (Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 1999), 185–198; S. Grinberga, *Robežu veidošanās Baltijas jūras reģionā pēc 1. pasaules kara: Latvijas piemērs*, bakalaurla darbs LU Vēstures un filozofijas fakultātes Centrālās un Austrumeiropas vēstures katedrā (vadītājs Ē. Jēkabsons) (Rīga, 2007), 35–45.

³ Latvijas Valsts vēstures arhīvs (Lāti Riiklik Ajalooarhiiv, edaspidi LVVA), 2575. f., 7. apr., 6. l., 310. lp.

⁴ LVVA, 1468. f., 1. apr., 131. l., 10. lp.

⁵ Valga langemise kohta vt: LVVA, 1468. f., 1. apr., 131. l., 30. lp.: Võnnu (Cēsise) maavanema J. Eiza telefonogramm Valga langemise kohta ning paanikast Võnnus (Cēsises), 18.12.1918.

püüdis vastu pidada Mehikoorma – Ruhja (Rūjiena) – Heinaste (Ainaži) joonel ning tegutseda kooskõlas Nõukogude Venemaa 7. armeega, mis üritas samal ajal peale tungida Põhja-Eestis.

Mõlemad suunad osutusid Nõukogude poolele mitmete asjaolude tõttu ebaõnnestunuks, eestlased löid Läti punavägede rünnaku tagasi ning läksid vasturünnakule. 26. jaanuari õhtul läks lahinguks juba päris Valga lähistel. Järgmisel päeval jätkus sõjategevus Valga põhjakülje lähistel, umbes 15–20-kraadises külmas, kusjuures mõlemad pooled kandsid raskeid kaotusi. Eesti väeosad vabastasid 27.–31. jaanuaril kogu Lõuna-Eesti ning mõned Läti vallad, saades rikkalikult trofeesid. 31. jaanuaril taganesid Läti punaväed Valgast, kuhu järgmisel päeval marssis sisse Eesti armee, hõivates samal päeval ka Võru. 4. veebruaril jõudsid eestlased Petserisse, mis võimaldas neil Petseri-Valga joonel laiemalt kasutada endi käsutuses olevaid soomusronge (vastuseks hävitasid punaväed viivitamatult veel endi käes olevad raudteelõigud Valgast Vecgulbeneni ja Strenčini).

Eesti sõjavägi alustas 12. veebruaril Põhja-Vidzemes uut pealetungi, lahingud kulgesid vahelduva eduga. Eesti sõjavägi ja selle koosseisus olnud soome üksus saavutasid edu Aluliina (Alūksne) piirkonnas, Nõukogude väeüksused jäid esiti kaotajaks, aga hiljem võeti 7. Läti kütipolgu rünnakuga Mazsalaca tagasi. 21. veebruaril õnnestus soomlastel hõivata Alūksne, aga nädala pärast, 28. veebruaril vallutas 6. Läti punane kütipolk selle jälle tagasi. Rindel oli järjest enam tajutav Läti kütide ja ohvitseride soovimatus võidelda Eesti rahvusväe vastu.

7. jaanuaril 1919 sõitis Liepājast Tallinnasse Läti Ajutise Valitsuse sõjaväeline esindaja kapten J. Zemitāns, kes saavutas 20. jaanuaril Eesti poole nõusoleku, et paigutada suurematesse Eesti linnadesse (Tallinnasse, Tartusse ja Pärnusse) kuus Läti omakaitseroodu (kompaniid), mis koosnesid neis linnades viibivatest 19–35-aastastest läti põgenikest ning sõduritest.⁶

Jaanuari lõpus saabus Tallinnasse Ajutise Valitsuse juht K. Ulmanis, saades Eesti poole põhimõttelise nõusoleku Läti väeüksuste loomiseks Eesti territooriumil. Nimetatud küsimust puudutavaid edasisi kõnelusi pidasid diplomaatilised esindajad J. Ramans ning J. Zemitāns, kes, oma mata sidet Liepājas asuva valitsusega (valitseva olukorra tõttu side lihtsalt puudus), allkirjastasid 18. veebruaril Eesti valitsusega sõlmitud kokkuleppe, mis sätestas Eesti armee abi Läti territooriumi vabastamiseks ning Eesti armeele alluva Läti sõjaväe loomiseks, kusjuures nimetatud lepingu kohaselt arvati Eesti koosseisu Valga linn, viis Valga maakonna valda, kaks

⁶ Vt LVVA, 1526. f., 1. apr., 35. l., 1. lp.: J. Zemitānsi 1. käskkiri “Läti sõjaorganisatsioonidele Põhja-Lätis ja Eestis”, 17.01.1919.

Valmiera maakonna valda jne. Läti Ajutine Valitsus keeldus hiljem lepingut kehtivaks tunnistamast, viidates, et Läti nimel allakirjutatud leping polnud vastavaid volitusi, mis põhjustas arusaadavalt Eesti poole rahulolematuse ning suisa nõrdimuse.⁷

Esimistes Eesti väeüksuste poolt vabastatud Läti valdades (Metsküla (Lode), Öpiku/Ööbiku (Ipiķi), Araveste (Arakste), Ķoņi, Terneja, Ruhja (Rūjienas)) ning Ruhja (Rūjiena) linnas taastus juba jaanuaris ühiskondlik-poliitiline tegevus. 26. jaanuaril toimus Kirblas (Ķirbēņi) esimene maameeste koosolek, kus otsustati moodustada relvastatud piilkonnad (patrullid) ning need valdadesse saata. Samuti võeti vastu otsus endi maksumise kohta (kolm rubla vakamaalt (*pūrvietā*)) loodava sõjaväe ülalpidamiseks. Pärast Valga vabastamist kuulutati veebruari lõpus kohalike Läti avaliku elu tegelaste ning Eesti militaarvõimu asutuste nõusolekul linnas ja maakonna vabastatud aladel välja mobilisatsioon, kusjuures esimesest arvati sõjaväkke 60 ohvitseri ja 1471 sõdurit. Paljud tulid väeteenistusse oma hobuste ning isegi vankritega. Samas valitses teatav pinge läti elanikkonna ning Eesti võimuasutuste vahel Valgas ning mujal kuni 1920. Väeteenistusse võetud saadeti väljaõppeks Tartusse. Sõdurite rohkearvulisuse tõttu lubati esialgselt kavandatud pataljoni asemel mehitada üks jalaväepolk (rūgement), mis nimetati 1. Volmari (Valmiera) jalaväepolguks, üks reservpataljoni ning üks suurtükipatarei.⁸ 28. märtsil läks polk lahingusse, alustades pealetungi Alūksne suunal, ning jätkas edukalt võitlust 31. märtsil asutatud Põhja-Läti brigaadi koosseisus kuni 1919. aasta suveni, kui pärast Võnnu (Cēsis) lahingut loodi ühtne Läti armee.⁹

⁷ Vt LVVA, 1468. f., 1. apr., 131. l., 88. lp.: J. Zemitānsi ettekanne kokkuleppe kohta Eesti valitsusega ning Läti väeüksuste moodustamise algusest, 20.02.1919.

⁸ Vt LVVA, 1468. f., 1. apr., 130. l., 109.–110. lp.: J. Zemitānsi ettekanne mobilisatsiooni kulgemise kohta, 12.03.1919.

⁹ Põhja-Vidzeme sõjalise ja poliitilise olukorra kirjeldus tugineb: *Valmieras kājnīeku pulka vēsture, 1919–1929* (Rīga, 1929), 11–29; Eduards Kalniņš, “Ziemeļlatvijas karaspēka cīņas”, *Latvijas Atbrīvošanas kara vēsture*, virsred. M. Peniķis (Rīga, 1938), 151–190; *Latvijas armija 20 gados*, virsred. H. Rozenšteins (Rīga, 1940), 117–122; Ēdgars Anderson, *Latvijas vēsture, 1914–1920* (Stokholma: Daugava, 1967), 401–417; *Ziemeļnieki: Latvijas Brīvības cīņu atcerei. Rakstu krājums, II* (Ziemeļlatvijas Brīvības cīņu piemiņas fonda komiteja, 1974), 3–248; Valters Ščerbinskis, “Ziemeļvalstu brīvprātīgie un Latvijas brīvības cīņas”, *Latvijas Vēsture*, 2 (1997), 78–84; Juris Ciganovs, “Igaunijas karaspēks Latvijas teritorijā līdz Cēsu kaujām”, *Latvijas Kara muzeja gadagrāmata, III* (Rīga, 2002), 118–124; 20. *gadsimta Latvijas vēsture. II: Neatkarīgā valsts, 1918–1940*, atb. red. V. Bērziņš (Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2003), 64–67; Barba Ekmane, “Ziemeļlatvijas brigādes veidošanās 1919. gadā: ko par to stāsta Latvijas Kara muzeja krājums?”, *Latvijas Kara muzeja gadagrāmata, VI* (Rīga, 2005), 192–212; etc.

Oto (Otto) Hasmanis sündis 20. augustil 1873. aastal Paju mõisas¹⁰ mõisavalitseja Kārliise ning tema naise Emma (snd Kalniņa) peres, hiljem elas isakodus Luke vallas Ķeizaris. Lõpetas Valga linnakooli, alates 1894. aastast täiendas end kahe aasta jooksul praktilise maaviljeluse alal, seejärel oli kaks aastat Karl Schmidtile kuuluvas Laanemetsa mõisas mõisavalitsejaks ning viinaköögi ohjajaks, 1898. aastal sai Indriķis Zile omanduses oleva Kärevere (praegu Tartu maakonna Laeva vallas) rüütlimõisa mõisavalitsejaks, alates 1904. aastast oli mõisavalitseja Aumeisteri, Grundzāle, Zaķi ja Mārsnēni mõisas. Pärast 1905. aasta revolutsioonisündmusi tehti ta ametist lahti ning 1906. aastal asus Hasmanis elama Luke (Lugaži) valda Lukstiņisse (naiseisa eluase), 1908. aastal sai ta ise Lukstiņi peremeheks. Hasmanis osales aktiivselt avalikus elus, oli Luke vallakohtu liige, 1910 valiti Valga põllumajandusseltsi esimeheks, kohalikel valimistel oli Valga Läti valimiskomitee esimees, lisaks oli Luke luterikoguduse konvendi liige. Esimese maailmasõja ajal osales Läti Punase Risti Valga komitee moodustamises, oli selle esimees, osales Valga maakonna (kreisi) nekrutikomisjonis. Hasmanis oli lisaks eeltoodule talupoegade esindaja Valga ja Võnnu maakonna metsamaterjalide hindamiskomisjonis ning alates 1915. aastast ka Läti küttide Valga korralduskomitee esimees. Ta ei katkestanud ühiskondlikku tegevust ka 1918. aastal, pärast Valga ja kogu Vidzeme hõivamist Saksa väeüksuste poolt – ta oli okupatsiooniajal Valgas koolinõukogu liige ning 1919. aastal valiti Valga maakonna maanõukogu esimeheks. Võttis osa Läti ajutise valitsuse relvajõudude organiseerimisest ning allkirjastas Põhja-Läti esimese mobilisatsioonikäsu. O. Hasmanis oli alates 19. aprillist 1919 Valka maavanema kohusetäitja ning korraldas korrakaitsealast tegevust. 1919. aasta juulist kuni 1920. aasta detsembrini töötas Valga maavanema I jaoskonnaabina, 1920. aasta detsembrist kuni 1922. aasta novembrini oli Läti maaharijate liidu nimekirjast valitud asutava kogu (Põhiseadusliku kogu ehk *Satversmes sapulce*) liige, ka Sõjaasjade komisjoni esimees. Alates 1924. aasta detsembrist Luke vallavolikogu esimees, 1927. aasta juunist kuni 1928. aasta märtsini vallavanem. 1925. aastal kandideeris Hasmanis Läti konsuliks Valgas, alates 1926. aasta juunist oli ka Valka maakonna omavalitsuste likvideerimiskomisjoni liige, 1928. aasta märtsist kuni 1931. aasta märtsini Valka maavalitsuse liige. Osales aktiivselt kohalikus seltskondlikus elus, oli mh nt Läti esimese hobuse passi autor. Alates 1927. aastast oli 7. Valka kaitseväepolgu majandusülem, 1930. aastast rühmakomandör, 1932–35 polgu õigusasjur. Valiti Põhja-Läti vabastajate ühingu “Põhjalased” (*Ziemeļlatvijas atbrīvotāju biedrība* “Ziemeļnieki”) ning “Läti Kullide”

¹⁰ Läti Lielāmuiža (ka Lielā muiža), asub praegusel Eesti territooriumil.

(*Latvijas Vanagi*) Valka osakonna auliikmeks. Oli ka Valka hoiuühistu nõukogu aseesimees ning erusõjameeste ühingu “Põhjalased” nõukogu esimees. Tegutses aktiivselt Läti-Eesti lähenemisühingus. Alates 1930. aastast, vaatamata Eesti välisministeeriumi vastuseisule, oli Hasmanis Läti konsul Valgas. 1940. aasta veebruaris vabasti ta vanuse tõttu ametist, elas seejärel Luke vallas Ķeizaris. Hasmanist on autasustatud Läti Vabariigi Kolme Tähe Ordeni III ja V klassi teenetemärgiga, samuti Eesti Skautide Maleva svastika-lindiga aumärgiga. Nõukogude okupatsiooni ajal 14. juunil 1941 Hasmanis vahistati ning küüditati karistuslaagrisse Sverdlovski oblastis, kus suri ebainimlike elutingimuste tõttu juba kahe kuu möödudes 14. augustil 1941. Koos mehega küüditati Ķeizarilt ka Hasmanise abikaasa Ella Emilia (Ella Emīlija) (snd 1883), kes oli O. Hasmanisega abielus alates 1902. aastast (ta vabastati asumiselt 1948. aastal). Samas Ķeizaris vahistati ka vend Rūdofs (suri Sverdlovski oblastis 1942), küüditati ka vennanaine ja tolle kaks last. O. Hasmanise enda lapsed – Marta (1903–77), Herta (snd 1906), Kārlis (snd 1908) ja Viola Margareta (snd 1922) pääsesid küüditamisest, kuna nad ei elanud sel ajal enam Ķeizaris.¹¹

Läti Riikliku Ajalooarhiivi Sõjaajaloo komisjoni fondis säilitatakse Oto Hasmanise 1928. aastal kirjapandud mälestusi,¹² mis annavad olulise sissevaate Põhja-Lätis valitsenud olukorrale 1919. aasta alguses, mil antud piirkonnas olid pörkunud eri riikide, poliitiliste grupeeringute ja rahvaste huvid. Nimetatud dokumendil on teatav tähendus nii Läti Vabadussõja ja Eesti ning isegi Soome vastava ajavahemiku ajaloos kui ka kodu-uurimuslikust seisukohast. Kirjeldatud sündmused iseloomustavad üldist olukorda äsjavabastatud aladel, Läti avalikkuse patriotismi ja tegevust, suhteid Eesti võimuasutusega, samuti Läti relvajõudude moodustamist nimetatud piirkonnas jne. Mälestuste väärtust suurendab asjaolu, et O. Hasmanis oli kirjeldatud, Läti Vabadussõja ajaloos oluliste sündmuste vahetu pealtnägija ja kaasosaline.

¹¹ LVVA, 2570. f., 14. apr., 542. l.; 5604. f., 1. apr., 2419. l.; 3282. f., 1. apr., 138. l., 17.–19. lp.; Latvijas Valsts arhīvs (Läti Riigiarhiiv, edaspidi LVA), 1987. f., 1. apr., 13432/3. l.; Ēriks Jēkabsons, Valters Ščerbinskis, *Latvijas ārlietu dienesta darbinieki 1918–1991. Biogrāfiska vārdnīca* (Rīga: Latvijas Valsts vēstures arhīvs; Zinātne, 2003), 133.

¹² 1933. a avaldati kohalikus ajakirjanduses väheste muudatustega, kuid kronoloogiliselt mõnevõrra täiendatud mälestuste variant: Oto Hasmanis, “Atmiņas par brīvības kustību Ziemeļlatvijā 1919. gada sākumā”, *Ziemeļlatvija*, 4., 11., 18., 25. märts, 1., 8., 22., 29. aprill, 6., 20., 27. mai, 3., 10., 17., 24. juuni, 1., 8., 15. juuli 1933.

ASUTAVA KOGU LIIKME
OTO HASMANISE MÄLESTUSED
VABADUSLIIKUMISEST PÕHJA-LÄTIS
1919. AASTA ALGUSES¹³

Eestlased ja soomlased hõivasid Valga 1. veebruaril 1919. aastal. Valga hõivamise teade jõudis minuni samal õhtul Ķelles, mu venna Ādolfsi¹⁴ kodus [Kaagjärve vald¹⁵]. 3. veebruari hommikul sõitsin Ķellest mööda maanteed Valgasse. Žuldiņis kohtasin raudteeülesõidukohal kolme enamlasest piilurit, Kaagjärve valla Čakši majade lähistel kingul nägin 6 soome piilurit ja 1 ohvitseri. Soome ohvitser oskas saksa keelt ning lubas mul Valgasse sõita. Teel nägin palju soomlasi, kes liikusid kõik rivis edasi, ilma lahingut pidamata. Enamlased olid juba kolme päeva eest postimaja juures üle Lipsi silla Koiva jõe taha taandunud. Valgasse jõudes läksin eesti komandandi juurde. Ta asus äsjaehitatud saksa hoiuühistu ruumes. Tol ööl pommitasid eestlased ja soomlased kauglaskesuurtükkidega Valga linnast enamlasi Seda jõe taga, Gulbise kõrtsi, Gulbise postimaja, Smilgi ja Purgaiļi majade juures. Teisel päeval lubas komandant sõita mu maakodusse, Lukstiņisse, 5 v[ersta] kaugusel Valgast, kus leidsin eest eestlaste 3. jalaväepolgu staabi, 6 ohvitseri ja polgukomandöri¹⁶, kapten Kruusi¹⁷, 40 eesti küüdimeest. Teisel päeval panin tähele, et küüdimehed võtavad ilma loata heina, leiba ja kartuleid. Pärisin neilt, et mille pärast nad nõnda teevad. Seepeale nad selgitasid, et on juba 5 nädalat kodudest ära ega saa toidumoonu tuua, lahingud lähevad edasi, – polgukomandör Kruus kinnitas mulle ülaltoodut. Pärisin talt, et kuidas oleks, kui talle lätlastest küüdimehi saata. Vastuseks oli, et tal ükspuha, kes talle sõjamoona veavad, – lätlased või eestlased. Pärast taolist kokkulepet läksin Luke vallavanema Pauls Induse [Paulis Induss] majja [Smēķi]. Kui olin asjaolud ära rääkinud ning pakkusin talle uuesti vallavanemaks hakata, jäi Pauls Indus nõusse

¹³ Allikas: LVVA, 6033. f. (Kara lietu komisija), 1. apr., 65. l., 2.–12. lp.

¹⁴ Ādolfs Hasmanis (snd 1882), talupidaja Valga vallas, Ķelles.

¹⁵ Kaagjärve vald poolitati Läti-Eesti piirikomisjoni otsuse kohaselt 1920. a, osa alasisid läks Eesti koosseisu, osa jäi Valka valda.

¹⁶ Väga võimalik, et pataljoni komandör J. Kruus täitis tol ajal ka polgukomandöri kohuseid või mälestuste autor ei teadnud seda ning pidaski teda polgukomandöriks.

¹⁷ Jaan Kruus (1884–1942), Eesti armee kindralmajor (1936), Esimeses maailmasõjas mobiliseeriti Vene sõjaväkke, sai ohvitseriks, olles pataljoni komandör. Eesti Vabadussõjas 3. jalaväepolgu pataljoni komandör, alates 1920. aastast 6. jalaväepolgu komandör. Autasustatud Karutapja III järgu ordeniga. Pärast Eesti okupeerimist Nõukogude võimu poolt J. Kruus vahistati, lasti maha Moskvas.

ning me sõitsime koos vallamajja. Enamlased olid Luke vallamaja täiesti ära lagastanud: lahtimurtud uksega rahakapp lebas kohtusaali põrandal, toolid olid ära lõhutud, arhiiv laiali loobitud.

Vallamajas leidsime eest kirjutaja I. Melderise. Pidasime kiirelt aru, mida teha. Otsustasime Luke vallast kokku ajada 40 küüdimeest, käsides neil kahe päeva pärast 3. Eesti jalaväepolku Lukstiņisse küüti minna. Kindlaksmääratud päeval olid küüdimehed kohal – ning eestlased lasti koju, need olid õnnelikud. Kindlameelselt ja patriootlikult tegutsenud Luke vallavanemal P. Indusel on Põhja-Läti vabadusliikumise ees palju teeneid. Pärast sõitsin ma Valgasse ning võtsin ühendust Valga avaliku elu tegelastega. Sõjameestest kohtusin oma venna¹⁸ Viktors Hasmanisega¹⁹ (nüüdne 8. Daugavpilsli jalaväepolgu pataljonikomandör), eraisikutest – arst J. J. Lībietisega²⁰ (nüüdne Valga maakonna arst), direktor J. Stipraisega²¹ (nüüdne Riia 2. Keskkooli direktor), õpetajate J. Bricmanise²² ja E. Nagobadsiga²³ jt. Kuulsin, et Valga kodanikud on väga ärevil, et eestlased omavolitsevad

¹⁸ Veel üks vend – Pauls Roberts Hasmanis (1890–1979) oli samuti Läti armee ohvitser ning ülendati 1925. a. polkovnikuks. P. Hasmanis oli Valga kaitseüleväe käsutuses oleva ohvitserina asunud Läti Ajutise Valitsuse relvajõududesse juba 20.11.1918, käsitletaval ajal oli ta ohvitser O. Kalpaksile allunud 1. Läti üksikpataljonis Kurzemes. Autasustatud Karutapja II ja III järgu ordeniga. Teda ei represseritud 1940.–41. a ning ta suri paguluses Ameerika Ühendriikides. Vend Leonhards Hasmanis (sünd 1888) oli 1930. aastatel keskühingu “Zvejnieks” juhatuse esimees ning tegevdirektor.

¹⁹ Viktors Hasmanis (1892–1984), Läti armee kolonelleitnant (1927). Sündis Luke vallas Ķeizaris, lõpetas Valga linnakooli. Alates 1914 teenis Vene sõjaväes, pärast lipnike kooli läbimist sai temast Läti kütüüksuste ohvitser. 1918 läks erru, elas Valgas ja vanematekodus. Alates 18.02.1919 ohvitser (ülemleitnant) Põhja-Läti relvajõududes. Läti armees teenis kuni 1945. a juulini. 1945 vahistati, oli vangistuses, 1964 naases Lätti ning elas Iecavas. Autasustatud Karutapja III järgu ordeniga.

²⁰ Jānis Lībietis (1885–1946) oli arst. Alates 1888 elas Valgas, lõpetas Valga linnakooli, Tartu Ülikooli. Esimeses maailmasõjas sõjaväearst. Alates 1917 novembrist 101. evakuaatsiooniosakonna Valga evakuaatsioonipunkti juhataja. Jäi sakslaste okupeeritud Valgasse ning töötas arstina. 1918 detsembris määrati Valga haigla juhatajaks. Alates 22.02.1919 oli Punase Risti Valga seltsi ülem ja haigla juhataja. Oli aktiivne Läti-Eesti piirikomisjoni liige. 1928–40 Ķemeri väävliallikate raviasutuse direktor. Sõja lõpus emigreerus Rootsi.

²¹ Jānis Stiprais (1870 – pärast 1944), pedagoog. Koolidirektor Tukumsis. 1918, kui Valka evakueeritud Tukumsi gümnaasium suleti, määrati Valga gümnaasiumi direktoriks. Oli Valga põgenikekomitee liige, 1919 Põhja-Läti administratsiooni (*Ziemeļlatvijas pārvalde*) kooliosakonna juhataja. Alates 1922 Läti ülikooli lektor, mitmete õpikute autor.

²² Jānis Bricmanis (1874–1939), õpetaja, lõpetas Peterburi õpetajate seminari. Oli koolijuhataja, Valka maakonna üldhariduskoolide inspektor, seejärel pensionil.

²³ Ernests Nagobads (1883–1965), pedagoog, õppis Riia polütehnilises instituudis ning Peterburi psühhoneuroloogiainstituudis. Oli siseministeeriumi omavalitsuste departemangu direktor, kuni 1944 Riia 2. gümnaasiumi direktor. Suri Ameerika Ühendriikides.

ega lase lätlasi linna asjade üle otsustama, et meil pole seal [linnavalitsuses] omi esindajaid. Läksime koos linnavalitsusse, eestlastest linnaisandade juurde, need olid saabunud Tartust ja Tallinnast. Istung oli üsnagi tormiline, lõpuks võtsid eestlased meid ikka kuulda. Kõige peale lätlaste seisukord siiski paranes, kuigi eestlased vahtisid meid otsekui Argose²⁴ silmadega, et me ikka võimu endi kätte ei krahma. Ühel päeval, kuupäeva ei mäleta, lugesin eesti ajalehest Postimees, et Läti Ajutise Valitsuse esindajad olevat Ruhjas. Tahtsin nendega väga kohtuda ning nõu pidada, mida teha.

Toona kuulus Valgas kõrgeim võim Soome vabatahtlike komandõrile ooberst Kalmule²⁵, kes asus eestlaste seltsis “Sāde”. Läksin ta juurde, esitlesin, et olen lätlane ning tahan Ruhjasse sõita, ning palun anda mulle luba sinnasõiduks. Ooberst Kalm oli keskmist kasvu sale mees, helesiniste silmade ning kullakarva juustega, elav ja kärsitu. Kui palusin teda lätlaste appi, vabastamaks oma Soome vabatahtlikega maad Valgast Riiani enamlaste käest, oli ta hoobilt nõus. Kui pärisin, mis ta selle eest vastu tahab, vastas, et raha küll mitte, aga las ma allkirjastagu lätlaste nimel Läti-Eesti piirileping. Kuna mulle oli piir teada, aga talle mitte, siis palus ta mind oodata, sest ta polevat poliitik, vaid väejuht, ta pidavat nõu ühe kaasasoleva Soome magistriga ning see näitavat mulle piirijoone ette. Ning kui ma olevat nõus piirilepingut allkirjastama, siis andvat ta homme oma Soome vabatahtlikele käsu enamlaste vastu lahingusse minna, lubades kahe nädalaga Valmiera, Võnnu ja Riia ära võtta. 20 minuti pärast tuli Kalm kabinetti tagasi ning kutsus endaga kaasa. Teises kabinetis istus keegi hundinahkses kasukas soomlane; tolle ees laual lebas kaart, mis näitas piki Läti ja Eesti piiri minevaid alasid. Alustasime juttu, aga soomlasel oli asi juba selge, ta näitas meile punase pliiaitsiga tõmmatud piiri, mis algas mere juurest, edasi Salatsi jõe pidi kuni Asti järveni [*Burtnieku ezers*], sealt kuni Sāde [*Seda*] jõe suudmeni, siis Sāde jõe pidi kuni Riia magistraalini (Vähjakõrtsini Sāde silla juures [*Vēžukrogs*]), sealt oli tõmmatud otsejoon Koiva jõeni Zileskrogsi juures, edasi piki Koiva jõe ning vanu halduspiire. Kui nägin, et ta nõuab nõnda palju Läti alasid, et maad kuni Riiani ära vabastada ning rahatasu peale ei läinudki, siis ei jäänud ma sellise lepinguga nõusse, sest mul polnud vastavaid volitusi. Kalm läks jutu ajal koridori ning kohtus eestlasest kaupmehe Lehepuuga, too ütles talle, kes ma olen. Ooberst Kalm päris naasemisel juba konkreetselt, kas ma kirjutan lepingule alla. Vastasin, et valitsus pole mind

²⁴ Argos – Kreeka mütoloogias sajasilmne hiiglane, valvas Hera käsul lehmaks moondatud Iod. Hermes uinutas Argose ja tappis ta, Argose silmad kinnitas Hera paabulinna sabasulgedele (tõlkija märkus).

²⁵ Hans Kalm (snd 1899), eesti päritolu Soome armee polkovnik, polgukomandör. Pärast erruminekut töötas arstina.

volitanud. Kalm ütles mulle: “Teil, lätlastel, ei ole valitsust, rahvad sõdivad ning rahva esindajad allkirjastavad, sellest piisab küll.” Edasi rääkis ta mulle, et keegi kohalik eestlane olevat öelnud, et olen mitme seltsi peamees ning talle piisavat minu allkirjast. Ta saavat oma ülesandega kahe nädalaga hakkama, pärast võivad lätlased juba ise hakkama saada. Keeldusin kategooriliselt sellisele lepingule allkirja andmast. Kui ta nõuaks raha, siis seda võiksin ma veel arutada, aga maa ei tule kõne alla. Need härrased olid üllatunud ja erutatud, aga mis teha. Kui jutud olid tulemusteta lõppenud, siis palusin talt luba Ruhjasse, [Läti] Ajutise Valitsuse liikmete juurde sõitmiseks; selle loa talt ka sain. Järgmisel päeval sõitsin Ruhjasse. Rindejoont veel polnud, hobusega oli ohtlik sõita. Läksin nn Valga II raudteejaama. Kohtasin seal ühte intelligentse väljanägemisega härrat, kes kostis, et soomusrong sõidab kohe Ruhjasse. Esitlesin ennast eestlaste soomusrongi komandörile ning palusin, et ta nõustuks mind lätlaste esindajana Ruhjasse, Läti Ajutise Valitsuse liikmete juurde toimetama. Komandör oli lahkelt nõus. Umbes kell 10 õhtul jõudsimme Ruhjasse. Ruhja jaamas pärisin jaama komandandi järele; mind viidi 1. klassi vagunisse kapten Tallo²⁶ juurde. Esitasin kapten Tallole dokumendid, ta kirjutas viivitamatult orderi “Aleksandra” hotelli. “Aleksandra” hotelli omanik teatas mulle, et “Postimeest” on vääralt informeeritud, sest siin ei olevat ühtegi L[äti] A[jutise] V[alitsuse] liiget, ainult mõned ruhjalastest läti põgenikud olevat naasnud. Ta mainis nende seas ka Ruhja eraadvokaati Grīnvaldsi.²⁷ Mu sõit osutus asjatuks. Järgmisel päeval sõitsin koju. Valga eestlasest komandant andis välja päevakäsu, et 13.02.1919 tuleksid tema juurde komandatuuri kõik Kerenski ajal valitud Valga maakonna maanõukogu²⁸ liikmed ja liikmekandidaadid. Kuna olin Valga maakonna maanõukogu liikmekandidaat, siis läksin ettenähtud ajaks kohale. Valituist olid seal õpetajad Ernests Nagobads ning Kārlis Gulbis (nüüd 2. seimi saadik, sotsiaaldemokraatide erakonna liige) ning O. Hasmanis liikmekandidaadina, samuti 7 vallavanemat Valga maakonna vabastatud valdadest. Meile tehti ülesandeks moodustada Maanõukogu ja selle juhatus. Kārlis Gulbis keeldus esiti meiega koostööd tegemast, sest ta ei tunnistanud taolist Maanõukogu ega selle juhatus – võttis kaabu ja lahkus. Kohalviibinud isikutest moodustati samas Maanõukogu juhatus (Ernests Nagobads, Oto Hasmanis

²⁶ Karl Tallo (1891–1942), Eesti armee kolonelleitnant, alates 1914 Vene armees, 1917–18 õppis kindralstaabi akadeemias. Alates 1918. a lõpust Eesti armees, pataljoni komandör, hiljem rügemendiülema. 1934. aastast erus. 1941 juunis vahistati, lasti maha.

²⁷ Pēteris Grīnvalds – eraadvokaat Ruhjas.

²⁸ Pärast 1917. a märtsis toimunud Vidzeme Maanõukogu valimisi toimusid sarnaste nõukogude valimised ka Valga maakonnas (kreisis). Nõukogus tegutsesid poliitiliste parteide esindajad.

ja Pauls Indus). Ülejäänud vallavanemad jäid nõukokku. Komandant rittmeister²⁹ Kornel³⁰ määras meile ruumid Valga maavanema endises kantseleis Riia tänaval nr 9 ning andis kantselei organiseerimiseks avansina 2000 Eesti marka. Nii tekkis koht, kus lätlased võisid kokku saada. Esimesed päevad kulusid ruumide puhastamiseks. Raamatupidajaks võtsime Ādolfs Strensi, soetasime vajalikud raamatud, sulepead, tindi jne. Tegin ettepaneku mobilisatsiooni väljakuulutamise kohta, kuid keegi ei nõustunud. Rääkisin sellest 15. veebruaril 1919. aastal eestlasest komandandi rittmeister Korneliga, päridest talt, et mis ta ütleks, kui lätlased kuulutaksid välja mobilisatsiooni. Ta vastas: “Niivõrd, kui võrd ma tean, kui teie lätlased midagi ette ei võta, siis meie, eestlased, mobiliseerime oma sõjaväkke ka lätlased – ning teil ei saa midagi olema.” Hakkasime tõsisemalt aru pidama, et mis ja kuidas. Samal päeval saatsin kõikidele ühiskondlike organisatsioonide eestseisjatele kutse ilmuda homme, 16. veebruaril kella 11-ks. Arutamisele tuli mobilisatsiooni ja läti väeüksuste moodustamise küsimus. Läks tuliseks vaidlemiseks. Istung venis õhtuni, lõpliku otsuseni ei jõutudki. Kui kohalolijaist ei tahtnud keegi mobilisatsioonikäsule alla kirjutada, siis tegin seda üksinda.³¹

18. veebruaril 1919. aastal kell 10 hommikul algas esimene mobilisatsioonipäev. Samal õöl saatsin käskkirja lähivaldadesse, seevastu linnas käskisin selle järgmisel hommikul kell 6 nähtavatesse kohtadesse kleepida. 1. käskkirjaga anti registreerimiskäsk ohvitseridele, allohvitseridele, velskritele, loomatohtritele. 18. veebruaril 1919 kogunes Maanõukogu kantseleisse hulganisti (umbes 100) noorsandi, kellele selgitasin väljakutse põhjust. Samal päeval panin nad kirja mobilisatsioonikaadrina järgmiseks korraks. Teine mobilisatsioon kuulutati välja 20. veebruaril. Kui ohvitseri mobiliseeriti, siis ei olnud mingit ärevust, seevastu mobiliseeritud

²⁹ Rittmeister – Vabadussõja ajal Saksa armee ratsaväekapteni auaste, mida võidi kasutada ka Eesti jt. armeede sõjaväelaste kohta.

³⁰ Karl Ferdinand Kornel (1882–1953), Eesti riigitegelane, ohvitser. 1918–19 Valgas Kaitseliidu eskadronikomandör, hiljem armees nooremleitnant. 1919 detsembrist kuni 1920 diplomaatiline esindaja Riias. Vahistati 1945. Suri vangistuses Irkutski oblastis. O. Hasmanis nimetab K. Kornelit “rittmeistriks”, mis pole täpne, see oli vististi tingitud tema ametist ratsaväeeskadronis (eskadronikomandör pidi armees olema rottmeister e. kapten).

³¹ O. Hasmanise poolt allkirjastatud mobilisatsioonikäsk sätestas, et kõik Valgas elavad ohvitserid ja sõjaväeametnikud (kuni 50-aastased), sõjaväearstid (kuni 60-aastased), velskrid (kuni 45-aastased), instruktorid (allohvitserid; kuni 35-aastased) peavad 18. veebruaril kella 10-ks Maanõukogu ruumidesse kogunema. Seevastu Valga maakonnas elavad nimetatud kategooriate elanikud peavad ilmuma 19. veebruaril. Mobilisatsioonikäsk toimetati öösel valdadesse ning järgmisel hommikul kuulutati välja linnas.

kodanikud³² olid ülimalt erutatud ning muudkui arutasid – kas minna või mitte. Saabuti üsnagi elavalt. Mobilisatsiooniruumid olid inimestest täis: mobiliseeritud sebisid registreerimiseks ette nähtud 12 laua ees. Mobilisatsioonitoimingud kulgesid järgmiselt: mobiliseeritud pidid riidest lahti võtma, aga kõik kohmitsesid, keegi ei tahtnud esimene olla. Siis puges läbi rahvasumma Kārlis Jānise poeg Kripe³³, tuli laua juurde ning ütles mulle kui komisjoni esimehele: “Võtke mind, olen terve. Riidest ei taha lahti võtta, olen ju 9 aastat sõdinud, vabadussõja teen ka läbi.” Nii võeti Kripe Valgas Põhja-armee esimeseks sõduriks. Pärast enam tõrkumist ei olnud. Kõik astusid ligi ning võtsid korra kohaselt riidest lahti. Muuseas, mobilisatsioonikomisjoni ette tuli üks isa koos kolme pojaga. Pojad olid mobilisatsioonieas. Isa palus: “Härrad, jätke üks poeg koju. Olen 73-aastane ega suuda oma talumaad muidu harida.” Kui küsiti, millise poja ta tahaks koju jätta, vastas, et noorima. Kui mobilisatsioon oli juba mitu päeva edenenud ning olime Cimze³⁴ seminari kasarmuks ette valmistanud, saabusid Tallinnast polkovnik Zemitānsi³⁵ volitusega Ajutise Valitsuse ohvitserid Robežnieks³⁶, Liepa-Linde³⁷, Lacers³⁸ jt. Mobiliseeritud otsustati viia Tartusse. Ajutine sorteerimispunkt oli Jaani koguduse kirikuõpetaja korteris

³² O. Hasmanis allkirjastas 20. veebruaril 1919 käskkirja maakonna kõikide 1869.–1902. aastal sündinud lätlastest meessoost elanike registreerimise kohta, kes pidid 21. ja 22. veebruaril ilmuma oma vallavalitsustesse, kus neid registreerisid juba 18. ja 19. veebruaril Valgas registreeritud ohvitserid ja instruktorid. J. Zemitāns kuulutas veebruari lõpus Eesti militaarjuhtkonna teadmisel vabastatud Läti territooriumil välja mobilisatsiooni. Valgas toimus mobilisatsioon 25. ja 27. veebruaril, Valga maakonnas 27. ja 29. veebruaril. Kõik mobiliseeritud pidid kaasa võtma nädala moona, jalatsid, riided kolmeks kuuks, kolm paari pesu, magamiskoti, teki ja kaks lina.

³³ Kārlis Kripe (1878 – pärast 1929), sündis Luke vallas, oli 1. Volmari (Valmiera) jalaväepolgu vabatahtlik, seersant. 1928 autasustati Kolme Tähe Ordeni V klassi teenetemärgiga.

³⁴ Jānis Cimze (1814–81), läti avaliku elu tegelane, pedagoog. Alates 1839 õpetajate seminari direktor Valmieras, alates 1849 Valgas.

³⁵ Jorgis Zemitāns (1873–1928), Läti armee ohvitser (kapten, alates 28. veebruar 1919 kolonelleitnant (alampolkovnik), alates 13. märtsist – kolonel (polkovnik). Alates 1918. a detsembrist Ajutise Valitsuse teenistuses, alates 10. jaanuarist 1919 militaariesindaja Eestis, alataes 2. veebruarist Eesti armee alluvuses olnud Põhja-Läti väeüksuse komandör.

³⁶ Vilis Robežnieks (1888–1966), ohvitser, üleleitnant, hiljem – kolonelleitnant. Alates 30. novembrist 1918 Ajutise Valitsuse relvajõududes, alates 1919 veebruarist Põhja-Läti väeüksuse 1. Volmari (Valmiera) jalaväepolgu, Eestis.

³⁷ Roberts Liepa-Linde (1890 – pärast 1928), ohvitser (üleleitnant, hiljem kapten). Alates 18. veebruarist 1918 Põhja-Läti brigaadi 1. Volmari (Valmiera) jalaväepolgu. 1923 läks erru.

³⁸ Võimalik, et O. Hasmanis ajas siin perekonnanimed segamini, sest dokumentides ei õnnestunud leida mitte mingit informatsiooni sellise või sarnase perekonnanimega ohvitseri kohta, kes oleks teeninud sel ajal Põhja-Läti brigaadis.

Valgas. Esimese ešloni juhtis jaama mu vend kapten Viktors Hasmanis. Esimeses ešlonis oli 380 meest. Jaamas pidasin veel kõne ning lasksin neil korrata pidulikku töötust: “Töotan kõigevägevamale Jumalale, et ei pane relvi enne maha, kui see maa saab meie omaks. Kõigevägevam Jumal las kaitsku ning hoidku meid kuni rõõmsa jällenagemiseni vabas Lätis. Jumal, õnnista Lätit!”

Kõik olid väga liigutatud, silmad olid pisarais. Kõlas käsk ning kapten³⁹ Mucenieksi⁴⁰ juhtimisel asus ešlon vagunitesse; laulu “Kui ma sõtta läksin” [“Es karā i aiziedams”] saatel lahkus rong Lätimaalt. Teise ešloniga saatsin kaasa riigivärvides lipu, millel oli kiri “Vaba Läti eest” [“Par brīvo Latviju”]⁴¹, tingimusega: minna sellega lahinguisse, võita ning tuua Riiga ning heisata Riia lossi torni. Kui polk oli Tartus, sõitis mu juurde Valgasse ülemleitnant⁴² Skujenieks⁴³ (endine⁴⁴ Kurzeme suurtükiväepolgu komandör). Tal oli palve, et polgule laenu saada, sest Eesti valitsus oli neile määranud ilma põhuta kasarmud, polgus oli puhkenud gripp. Eestlased andvat ilma kraanita ja tinatamata pudrukatla, polgul endal põhu ostmiseks ega katla remontimiseks raha polevat. Ohvitserid olevat viimased 30 rubla talle sõidurahaks kokku pannud, et oleks, mille eest Valgasse sõita. Mul ei olnud raha, asusin raha koguma. Jānis Pavlovičs⁴⁵ Lukest [Miķeļi] andis esimesed 1000 rubla, järgmised 1000 rubla andis mulle Valga raamatukaupmees Jānis Rauska⁴⁶. 200 rubla andis Luke taluperemees Kārlis

³⁹ Tegelikult ülemleitnant.

⁴⁰ Kārlis Mucenieks (1892–1942), Läti armee ülemleitnant, alates 1919 novembrist kapten. Sündis Luke vallas, lõpetas Valga linnakooli. 1915–17 Vene armees, pärast sõjakooli lõpetamist ohvitser. 18. veebruaril 1919 asus vabatahtlikult Valgas Põhja-Läti brigaadi, alates 27. veebruarist ohvitser 1. (4.) Volmari (Valmiera) jalaväepolgus, hiljem sapööripataljonis. 1921 läks erru, teenis kuni 1940. aastani teenis piirivalves. Vahistati 1941, suri Vjatka karistuslaagris.

⁴¹ Lipu valmistasid Valga läti naised, kinkides selle mobiliseeritud sõjaväelastele.

⁴² Tegelikult kapten.

⁴³ Teodors Skujenieks (1890–1927), Läti armee kolonel (polkovnik) (1925). Lõpetas Riia polütehnilise instituudi, Petrogradi Paul I sõjakooli. Esimeses maailmasõjas Vene armee ohvitser. 1919 veebruaris asus Tartus Läti omakaitseroodu. Alates 21. märtsist 1919 ohvitser Põhja-Läti brigaadi 1. Volmari patareis (hiljem patareikomandör). 1920–27 Kuramaa (Kurzeme) suurtükiväepolgu komandör. Sooritas enesetapu.

⁴⁴ Autor kasutab siin sõna “endine”, lähtudes mälestuste kirjutamise ajast – 1928.

⁴⁵ Jānis Pavlovičs (1879 – pärast 1939), Luke valla talupidaja, laulik. 1917 Valga maavalitsuse liige, 1919 Põhja-Läti administratsiooni eriülesannete ametnik, 1919–20 varustusministeeriumi eriülesannete vanemametnik. Osales aktiivselt avalikus elus.

⁴⁶ Jānis Rauska (1873–1967), Valka raamatukaupmees, sündis Luke vallas. 1920.–30. aastail juhtis oma raamatutrükikoda, osales aktiivselt Valka seltskondlikus elus. Suri Valkas.

Broks⁴⁷, Ida Lärmane andis siselaenuks 1000 rubla, Emilija Skrīvere tuli mu juurde ning pani lauale suure rahapataka – 5000 rubla. Olles taolisest patriotismist üllatunud, pärsin talt, et kas ta ikka annab oma teost endale aru. Ning ta vastas mulle: “Jah, annan küll: kui ei tule vaba Lätit, siis pole ka seda raha mulle tarvis.” Läks juba õhtusse ning rongi väljumisaeg käes. Andsin ülemlleitnant Skujenieksile 8200 rubla ning ütlesin, et kogume polgule varsti raha, paneme põllumeestele maksud peale. Nii tehtigi. Iga maaomanik pidi maksma (iga hobuse eest andma) siselaenuna 300 rubla, iga rentnik ja pooleteramees pidid iga hobuse eest maksma siselaenuna 200 rubla. Ühtekokku saime 179 000 rubla.

Kohe pärast esimese ešeloni ärasaatmist kutsus Dr. J. Libietis kokku koosoleku ning asutas Põhja-Läti Punase Risti Seltsi. Ta valiti samal koosolekul Punase Risti Seltsi esimeheks. Dr. Libietis töötas väsimatult ehtsa patrioodina. Tema juhitud Punase Risti Selts polnud pelgalt haigete hoolekandja ja ravija, vaid täitis ka intendantuuri ülesandeid 1. Valmiera polgu juures. Ilma Dr. J. Libietise juhitud Punase Risti Seltsita olnuks ääretult raske alustatud lõpule viia.

Ühel päeval saadeti Valmiera polgust Valka, lätlastest komandandi leitnant Laurise⁴⁸ juurde kapten Mucenieks, et polgu moonavedajatele hankida 30 kahehobusevankrit. Leitnant Lauris oli kapten Mucenieksi nõude tagasi lükanud, sest tal polevat vankrite ostmiseks või rekvireerimiseks ei vahendeid ega võimu. Kapten Mucenieks tuli minu juurde oma häda kurtma. Eestlased nõudvat vankri eest 750 rubla, aga raha pole. Minu juurde kantseleisse olid kogunenud kõik vallavanemad. Kohe selgitasime, mitu vankrit leidub igas vallas, ning tuli välja, et on olemas 28 vankrit; puudus veel 2. Andsin kapten Mucenieksile 3 kirjatähte – ühe mu enda kodusse, et mu naine annaks kaks uut kahehobusevankrit ning kahed uued nahast sorirakmed, ühed ristohjad, 2 lõad; teise kirjatähe Jaunsaulieši peremehele Jānis Polisele⁴⁹, et annaks 2 rangid ühes leide ning trengidega. Kolmanda kirjatähe saatsin Rūdolf Hasmanisele⁵⁰ Ķeizaris – et annaks ühe

⁴⁷ Kārlis Aleksandrs Broks (1899–1942), põllupidaja, ohvitser, politseiametnik. Lõpetas Läti suurtükiväe sõjakooli, ohvitser. Hiljem kriminaalpolitseivalitsuse ülema abi, Ilūkste maavanem kuni 1940. Vahistati 1941 juunis, suri Sverdlovski oblastis karistuslaagris.

⁴⁸ Roberts Lauris (1895–1972), Läti armee ülemlleitnant. 1915–17 Vene armees, pärast sõjakooli lõpetamist sai ohvitseriks. 1919 asus Pärnus Läti omakaitseroodu, leitnant. 1919 määrati Valga maakonna komandandiks, 1919 aprillis ülendati ülemlleitnandiks. 1919 septembrist 1920 jaanuarini sõjaline esindaja Eestis. 1920–22 Asutava Kogu liige Läti Sotsiaaldemokraatliku Tööliste Partei nimekirjast. Suri Uus-Meremaal.

⁴⁹ Jānis Polis (1882 – pärast 1942), Luke valla põllupidaja Jaunsauliešis.

⁵⁰ Rūdolf Hasmanis (1898–1942), Luke valla põllupidaja Ķeizaris, valla kaitseliitlaste ülem. 1941 juunis vahistati, suri Sverdlovski oblastis karistuslaagris.

kahehobusevankri. Kahe päeva pärast olid kõik 30 rakendit toodud Valga Konsumi⁵¹ hoovi. Konsumist sain 30 present, 30 lõõga, 30 labidat, 30 kirvest, 30 ämbrit, 30 hobuserauda, 5 puuda kärumääret, mille saatsin rongiga Tartusse. Suuri raskusi valmistas hobuste vähesus, sest tarvis läks 80 hobust – 60 moonaveoks ning 20 suurtükiväe tarbeks. Talumehed andsid hobuseid priitahtlikult sel tingimusel, et sõja lõppedes saab igaüks oma hobuse sellisel kujul nagu ta on, ilma protesteerimata, tagasi. Minagi andsin ära oma parima hobuse, mis sai Rehsack'i mõisa [Rēzakas muiža]⁵² juures raskesti kõrist haavata. Tuleb märkida, et talumehed olid väga vastutulelikud. Punase Risti Selts ning maanõukogu kogusid pesu, saapaid, sadulaid, talleid/tiheseid, range. Lihavõtteiks saadeti rindele 800 muna, liha, leiba.

Mida ma arvasin mobiliseeritud sõjameeste riietamisest, majutamisest ning võitlusse minemisest

- I. Endise Cimze seminari hoonet olin mõelnud kasarmuna kasutada. Arteesiakaev tehti korda, ahjud remonditi ära, puud ja õled veeti kohale. Toitu võtta neist majadest, kust on võtta, ülemäära kaua pole tarvis majades aega kulutada. Võitlusse minna nii kiiresti kui saab.
- II. Kuidas relvastada? Palju relvi oli taludes laiali, mõtlesin nendega osaliselt mobiliseeritud relvastada. Lahingutes tuleb enamlastelt relvad ja lahingumoon ära võtta.
- III. Maad vabastades ning võideldes aina edasi minna, hankida moonaj ja lahinguvarustust ning vastu pidada kuni Ajutise Valitsusega kohtumiseni. Tagasiteed ei ole – ainult edasi. Ma ei mõelnud Alüksne suunas liikuda, vaid Valmierasse, Cēsisesse ja Riiga, kui meie armeed ei allutata Eesti ülemjuhatausele. Kas see on õige, seda ei oska arvata. Mida mobiliseeritud ohvitserid sest arvaksid?

Üks ajalooline koosolek

Kui Põhjaarmee ülemjuhataja polkovnik Zemitāns esimest korda meie juurde Valka saabus, asus polk veel Tartus. Seegi koosolek, nagu kõik

⁵¹ “Konzums” – 1907–37 Läti (kuni 1918 Vidzeme kubermangu) kooperatiivide keskkühing. 1915 evakueeriti keskkühingu juhatus Riiast Valgasse, 1916–17 varustas toiduainetega Põhja-Vidzeme elanikke. Läti vabariigi ajal tegutses juhatus jälle Riias.

⁵² Rēzaka mõisa praegune asukoht Alswigi/Alsviķi vallas. 1. Volmari (Valmiera) jalaväepolgu üksused astusid ühe Eesti soomusrongi toetusel 30. märtsil 1919 lahingusse Rēzaka mõisas tugevasti kindlustunud vaenlase vastu, järgmisel päeval mõis vallutati.

teisedki, venis pikale: kella 11-st ennelõunal kuni kella 11-ni hilisõhtul. Arutasime samuti Zemitānsi ja eestlaste vahel sõlmitud sõjalist lepingut.⁵³ Selgitasime, et Läti valitsus polnud teda volitanud lepingut sõlmima. Me mõistsime, et ilma volitusteta ei saa lepingut sõlmida – taoline leping ei kohusta. Sestap otsustasime esialgu mitte esitada mingisuguseid vastuväiteid Zemitānsi sõlmitud lepingule, vaid jätkata alustatud tööd, kuniks kihutame vaenlase minema ning oleme nii tugevad, et valitsus võib ise Eesti valitsusega ebaseaduslikust lepingust rääkida. Pärast eestlaste ja soomlaste Valgasse saabumist oli sinna Versailles' rahukonverentsilt sõitnud ka Ameerika ohvitser kapten Krantz⁵⁴; Valga avaliku elu tegelased Dr. J. Libietis, direktor Stiprais, E. Nagobads ning O. Hasmanis koostasid kapten Krantzile ühisavalduse. Me osutasime, et kõik lätlased pole enamlaste poolehoidjad, et on ka rahvuslikult meelestatud kodanikud ning sestap me palume liitlasi, et need meid relvade, rõivastuse ja toidumoonaga abistaks. Ülalnimetatud avaliku elu tegelased esitasid tolle avalduse kapten Krantzile Valga jaamas, kui ta sealt läbi sõitis. Kapten Krantz lubas nimetatud avalduse anda üle liitlasriikide esindajatele. Kuna eestlased ei lasknud lätlasi Valgas võimutüüri juurde, otsustasid Valga avaliku tegelased pöörduda palvekirjaga Eesti Asutava Kogu poole ning paluda, et lätlastel lastaks omavalitsusasjades kaasa rääkida ning tuldaks appi, et maa kuni Valmierani enamlastest vabastada. Valga delegaatidena sõitsid Tallinnasse Oto Hasmanis, Dr. J. Libietis, direktor Stiprais, Vijciemsi vallavanem Braukis ning Läti tsiviilvõimude esindaja vabastatud Põhja-Läti aladel [*Ziemeļlatvijas pilnvarnieks*] Markus Gailītis.⁵⁵ Tallinnasse jõudnult läks [delegatsioon] Eesti Asutava Kogu majja ning andis seal oma memorandumi üle. Saadik Poska luges lätlaste avalduse läbi ning kostis, et esitab selle oma erakonnale. Mis puutub sõjalisse abisse, siis ses suhtes ei saavata midagi ette võtta, sest armee juhtimine on antud kindral Laidonerile,

⁵³ Tegemist on 16. veebruaril 1919 Läti esindajate (J. Ramans ja J. Zemitāns) ning Eesti valitsuse vahel Tallinnas sõlmitud kokkuleppega Eesti armee osalemise kohta Läti territooriumi vabastamises ning teatavate territooriumite kuuluvusest Eestile (vt täpsemalt kirjutise sissejuhatastest).

⁵⁴ Ameerika Ühendriikide armee ohvitser August A. Krantz sündis Rootsis, suri 1921 Washingtonis. 1919. aasta alguses lähetati olukorra väljaselgitamiseks Pariisist Eestisse.

⁵⁵ Markus Gailītis (1882–1942), riigitegelane ja insener, lõpetas Riia Polütehnilise Instituudi. 1916–18 ohvitser Vene armees, 1919–20 Läti armees (ülemlleitnant). Alates 3. veebruarist 1919 Ajutise Valitsuse tsiviilvõimude esindaja Põhja-Läti aladel, hiljem Läti-Eesti piirikomisjoni liige. 1919 detsembrist kuni 1920 juunini diplomaatiline esindaja Eestis. 1920–22 asutava kogu saadik, 1925–28 seimi saadik, 1925–26 maaviljelusminister, 1927–32 Läti Panga nõukogu liige, hiljem tööstur. Vahistati 1941 juunis, suri Vjatka karistuslaagris.

kes võib-olla tuleb appi, kui sõjategevus lubab. Dr. J. Libietis arutas Tõnissoniga ja Reiga veel Valga küsimust. Eestlased olid kangesti suurelised.

Hotelli jõudes sai lätlaste delegatsioon teada, et 16. aprillil toimus Liepājas Stryki⁵⁶ putš ning Ajutine Valitsus on kukutatud. Delegatsioon läks kohemaid inglise saadiku juurde, esitas protesti neljale suurriigile: Inglismaale, Ameerika Ühendriikidele, Prantsusmaale ja Jaapanile. Protestiga palusime liitlasriike toetada Ajutist Valitsust. Briti saadik selgitas meile järgmisel päeval, et on saanud telegrammi, mille kohaselt liitlasriigid tunnustavad Ajutist Valitsust ega solidariseeru putšistidega.

Ühel Valga ühiskondliku organisatsiooni koosolekul, mis toimus 1919. aasta veebruari alguses, annetas Valga kaupmees Pēteris Pakalns 5 hõberubla kullafondile aluse panemiseks. Samal päeval annetasid kaks venda – Jānis Akmentiņš ja Pēteris Akmentiņš Aumeisteri vallast, Ducki talust – Põhja-Läti vabadusvõitluse toetuseks suurema summa Kerenski rahas. Palju annetas Teodors Veidemanis Kaagjärve valla Čakši talust (sadulaid, saapaid, pesu, liha, leiba). Ka Valga kaupmees Jānis Dajevskis andis palju. Ta sättis haiglasse 5 haigevoodit tervenisti oma pesuga, lisaks andis teed, kărumääret, hobuseraudu, hobusetekke, tekivöösid, vaseliini tukkide (püsside) puhastamiseks. Eriline tänu kuulub paljudele Valga naistele nende usina töö, patriotismi ja suure abivalmiduse eest; ükski ei hoidnud omi mehi, vendi ja poegi vabadusvõitlusest eemale. Nad olid sõna otseses mõttes kangelannad. Pole kerge säändseid ohvreid kanda, eriti siis, kui pole aimugi, mis sest kõigest välja tuleb, aga Valga naiskodanikud olid rahulikud ja teadlikud. Las ajalugu hindab nende tehtut. Põhja-Läti naised mõistsid, mida tähendab kodumaa, nad ei virisenud, vaid kandsid suuri ohvreid. Mõnel langes mees, mõnel poeg, mõnel vend ning mõnel peigmees. Väikesed lapsed jäid toitjata. Kangelaste kalmud Valkas⁵⁷ olgu pühaks paigaks igale Põhja-Läti elanikule, kus õpitaks, et Läti rahvas oskab oma kodumaad hinnata, ning vajadusel ka kodumaa eest surra.

⁵⁶ Mälestuste autor on tegelikult pidanud silmas 16. aprillil 1919 toimunud Saksa sõjaväeüksuste vandenõud K. Ulmanise valitsuse kukutamiseks, kuid Vidzeme maamarssal ning Vidzeme rüütelkonna esindaja Berliinis Heinrich Eduard Karl von Stryk (1873–1938) vahistati Liibavi (Liepāja) sadamas 18. veebruaril 1919, mil tolliametnikud avastasid tema pagasis dokumendid, mis andsid tunnistust ajutise valitsuse kukutamise ning Balti hertsogiriigi loomise kavatsusest. Ta ise sõitis Saksamaale, antud sündmust nimetati “Stryki” vandenõuks.

⁵⁷ Mõeldud on Põhja-Läti brigaadi 1. Volmari (Valmiera) jalaväepolgu 1919. aastal langenud sõjameeste kalmistut Valkas, mis avati 1922. Kalmistut ehib Emīls Melderise skulptuur “Vana-Läti sõdur” (*Senlatviešu karavīrs*).

Kui Landeswehr ligines Vönnule⁵⁸, olid Põhja-Läti kodanikud väga ärevil. Ka eestlased ei teadnud, mida peale hakata. Inglaste kindral Gough⁵⁹ istus Helsingis ning tahtis eestlasi Vönnu alt tagasi kutsuda, las lätlased tehku oma valitsusega, mis iganes soovivad, sest ta ei suutnud kuidagi aru saada, keda meie, Põhja-Läti inimesed [*ziemieļnieki*], toetame, kas Ulmanise⁶⁰ või Niedra⁶¹ valitsust. Meid kutsuti üles välja ütlema, kelle poolt me oleme, Ulmanise või Niedra poolt. Selleks kutsusin toona kokku Luke valla [*Pilslugaži*⁶²] taluperemeeste koosoleku. 117 taluperemehest tulid kohale 83, kes võtsid vastu resolutsiooni, et me oleme Ulmanise valitsuse poolt ning mõistame Niedra kui rahvareetja hukka. Ühehäälselt vastu võetud resolutsiooni allkirjastasid kolm koosolekust osavõtjat. Selle resolutsiooni andsime kohe samal koosolekul üle Eesti politseikordnikule, kes viis selle Eesti sõjaväejuhtkonna esindajatele; seejärel sain selle tagasi ning selle tekst trükiti 11. juulil 1919 ajalehes Tautas Balss⁶³. Veel üks tõend, et Põhja-Läti rahvas ei kartnud oma vaenlastele oma tahtmist otse näkku ütelda, koondues seejärel veelgi tihedamalt Ulmanise isikus oma valitsuse ümber. Kui Vönnu lahing pihta hakkas ning kuulsin suurtükkide kõminat, siis palusin Jumalalt meile võitu. Kui saabus teade vaenlase purukslöömisest, hingasime kõik kergendatult.

Isiklikud muljed

Panin tähele, et kodanike ringkonnad olid Läti riigi idee täielikud toetajad, aga sotsiaaldemokraadid veel kahtlesid. Kui nad aga nägid, et rahvas osaleb niivõrd suurearvuliselt vabadusliikumises, tegutsesid needki erakonnaväliselt ühes kodanikkonnaga. Esimene kivi oli tekitanud niivõrd suure laine, et seda poleks saanud mingi kommunistide propagandavõttega või

⁵⁸ Mõeldud on 1919. a juunisündmusi, mis päädisid Vönnu lahinguga.

⁵⁹ Briti kindral Hubert Gough (1870–1963) oli 1916–18 5. armee ülem, 1919 liitlasriikide militaarmissiooni juht Balti riikides. 1922 läks erru.

⁶⁰ Kārlis Ulmanis (1877–1942), Läti riigitegelane, peaminister 1918 novembrist kuni 1921, 1925–26, 1931 märts kuni detsember, 1934 märts kuni 1940 juuni; vabariigi president 1936–40. Sooritas 1934. a mais autoritaarse riigipöörde. Suri vangistuses.

⁶¹ Andrievs Niedra (1871–1942), luteri kirikuõpetaja, konservatiivne avaliku elu tegelane, poliitik. 1919 mais–juunis saksameelse valitsuse juht, alates 1919 viibis emigratsioonis. 1924 naases Lätisse, mõisteti süüdi riigireetmises, saadeti riigist välja. Naases uuesti Teise maailmasõja ajal sakslaste okupeeritud riiki.

⁶² Luke (Lugaži) valla varasem nimi.

⁶³ “Tautas Balss” (Rahva Hääli) – ühiskondlik-poliitiline ja kirjanduslik päevaleht Valgas, mis ilmus 22. aprill 1919 kuni 30. september 1919, toimetaja Rahvanõukogu liige Oto Nonācs, alates juulist 1919 Jēkabs Janovskis. Ajaleht toetas täielikult K. Ulmanise juhitud Läti Ajutist Valitsust.

klassivaenuga seisata. Tookord meil erakondi polnud; me kõik olime lätlased. Selles, et me täna otsekui lõhkise küna ees seisame, olles sadadesse erakonnakestesse killustunud, on oma süü nii kodanikel⁶⁴ kui ka sotsiaaldemokraatidel. Kodanikud pole võitlust lõpuni võidelnud, vaid kaklevad üksteisega oma kitsarinnaliste huvide pärast, külvates vastastikku vaenu; kadedus ja usaldamatus on viinud selleni, et kolmanda internatsionaali kannupoisid tõstavad juba pead ning vaid ootavad, et soodsal hetkel Läti Lāčplēšisele kallale tungida.

Ole valvas, Lāčplēšis.
Lukstiņis, 6. märtsil 1928

ABSTRACT: Situation in the North of Latvia in early 1919: testimony by Latvian public figure from Valga Oto Hasmanis

The paper along with the published memoirs by Oto Hasmanis, a Latvian public figure who was active in Valga and its environs, written in 1928 and stored in the Fund of the Commission of War History in the State History Archives of Latvia, provide an insight into the developments and events in Valka and in the northern part of Vidzeme in general in early 1919 when this territory was liberated by the Estonian army and its Finnish unit. At that particular moment the northern part of Vidzeme was an arena of clash and interaction of the interests of several states, political and ethnic groups. Estonian authorities laid a serious claim on Valga and its environs, considering this territory as a part of their state. The local ethnic Latvian residents disagreed with it, in the situation that was similarly complicated all over Latvia expressing an unambiguous support for the Provisory Government of Latvia and for the announced mobilisation into the North-Latvian Brigade that stood under operative subordination to the Estonian Army. Among other aspects, O. Hasmanis describes the launching of the mobilisation campaign. The published document is an

⁶⁴ Mõeldud on tsentristlikke ja parempoolseid erakondi, keda nimetati läti keeles alates erakondade tegevuse algusest vastupidiselt “vasakpoolsetele” – “kodanikkonna erakondadeks”.

important piece of evidence both for local history, for the history of the period of the Independence War in Latvia in general as well as for the history of Estonia and even Finland in the respective period. The author among other things describes the overall situation in the newly liberated territories, the patriotism and activities of Latvian people, their relations with Estonian authorities and the very beginning of the formation of the Latvian armed forces in the respective district. What makes the memoirs a particularly valuable piece of evidence is the fact that O. Hasmanis was a direct eyewitness and participant of the described events and processes that were important for the history of the Independence War of Latvia.

ĒRIKS JĒKABSONS (b. 1965) is Professor at the Faculty of History and Philosophy, University of Latvia.*

* Correspondence: University of Latvia, Faculty of History and Philosophy, Aspazijas bulv. 5, Riga, LV-1050, Latvia. E-mail: Eriks.Jekabsons@lu.lv